

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΛΟΥΡΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΑΥΤΩΝ

§ 1. Ὡς πᾶσα ἀνατροφή ἐν γένει οἰουδήποτε ἀτόμου ἢ ἔθνους συνίσταται οὐχὶ μόνον ἐκ τῆς πνευματικῆς διαπλάσεως καὶ τῆς τελειοτέρας ἀγωγῆς καὶ παιδείας, ἀλλὰ καὶ ἐκ συμπάσης τῆς μερίμνης, ἥτις καταβάλλεται ὑπὲρ τῆς σωματικῆς περιποιήσεως τοῦ παιδίου, ὑπὲρ τῶν πρώτων παιδικῶν ἀσχολιῶν αὐτοῦ, ὑπὲρ τῶν ἠθῶν καὶ τῆς κοσμιότητος αὐτοῦ καὶ τοῦ εἰς αὐτὰ ἔθισμοῦ καὶ ἐξ ἄλλων πολλῶν καὶ ἔτι σμικροτέρων πραγμάτων, οὕτω καὶ ἡ ἀνατροφή τῆς ἐλληνικῆς νεότητος ἄρχεται μὲν ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ παιδίου, διαιρεῖται δὲ οὕσα πλήρης εἰς τὰ δύο κύρια τμήματα, ἅπερ ἡ Ἑλληνικὴ γλῶσσα σημαίνει διὰ τῶν λέξεων τροφή καὶ παιδεία, εἰ καὶ συχνάκις ἑκατέρα τούτων τῶν ἐκφράσεων φαίνεται οὕσα ἐν χρήσει καὶ μόνη περὶ τοῦ συνόλου τῆς ἀνατροφῆς. Διότι ἡ λέξις τροφή λέγεται καὶ ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν (Πλατ. Μενέξ. σ. 273a, Νομ. ΙΑ' σ. 934d), ἡ δὲ λέξις παιδεία περιλαμβάνει πολλάκις ἐν ἑαυτῇ καὶ σωματικὰς ἀσκήσεις (Θουκ. Β, 39. Πλατ. Πολιτ. Β. σ. 376), ὥστε πάντως οὐχὶ ἀκριβῶς ἠδύνατό τις ἀναφέρειν αὐτὰς ἐν γένει εἰς τὴν ἀντίθεσιν σωματικῆς καὶ πνευματικῆς διαπλάσεως. Ἄλλ' ὅσον καὶ ἂν ὑπάρχη ἐνίοτε ἀμφίβολον, ἂν αὕτη ἡ διάκρισις ἰσχυρῆ μάλλον περὶ τῆς ἀντιθέσεως τῆς μεταξὺ φυσικῆς καὶ πνευματικῆς ἢ τῆς μεταξὺ οἰκιακῆς καὶ δημοσίας ἀνατροφῆς, ἐξετάζοντες

ἀκριβέστερον εὐρίσκομεν, ὅτι ἡ τροφή ἐμπεριλαμβάνει ἐκείνας τὰς παιδαγωγικὰς ἐνεργείας ἢ ἐπιδράσεις, αἵτινές εἰσιν ἐν χρήσει κατὰ τὴν ἀνάπτυξιν πάντες ἀνθρώπου καὶ ἐξ ἀνάγκης προϋποτίθενται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον ὡς ἀπαραίτητοι, ἐν ᾧ ἡ παιδεία ἐμπεριέχει πάντας τοὺς ἐκουσίους καὶ ὑπὸ θετικῶν νόμων διατεταγμένους τρόπους τῆς ἀνατροφῆς, δι' ὧν ὁ ἐλεύθερος λαμβάνει τελειωτέραν μόρφωσιν καὶ ὑπεροχὴν ὑπὲρ τὸν δοῦλον, ὡς καὶ ὁ ἐλευθέριος ἢ ἐλευθέρας ἀγωγῆς τυχὼν ὑπὲρ τὸν βάνουσον, καὶ δι' ὧν συνάμα ἔχει καὶ τὴν ἐξωτερικὴν ὑπεροχὴν ἐν τῇ ἀστικῇ κοινωνίᾳ καὶ τὴν ἐσωτερικὴν ἀξίαν καὶ οἰοῦναι καθιέρωσιν τοῦ πεπαιδευμένου. Διὸ καὶ ὀρίζεται ἡ ἀνατροφή ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος (Νομ. Β' σ. 659), « ἡ παιδῶν ὀλκή τε καὶ ἀγωγή πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ νόμου λόγον ὀρθὸν εἰρημένον », καὶ ἦν ἡ ὀδηγία καὶ χειραγωγία τοῦ παιδὸς μέχρι τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν προαγόμενος τὴν ἡλικίαν ὑπέκειτο ἀμέσως εἰς τὸν νόμον ὡς αὐτοτελῆς πολίτης. Ἄλλὰ πρὶν ἢ φθάσῃ εἰς ταύτην τὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ πάντων τῶν ἄλλων πλὴν ἀπὸ τοῦ νόμου κατάστασιν, ὑπεβάλλετο εἰς παντοίας ἀξιώσεις τῆς ἀνατροφῆς· αὕτη δὲ κατ' ἐξοχὴν διαιρεῖται εἰς τὰ δύο κύρια καὶ φυσικὰ τμήματα, εἰς ἃ φύσει διήρηται καὶ ἡ παιδικὴ ἡλικία, τὸ πρὸ τῆς ἐπιστάσεως τοῦ χρόνου τῆς ἰδίως ἐκπαιδεύσεως, ἢ τὸ τῆς βρεφικῆς ἡλικίας, καὶ τὸ μετ' αὐτὴν, ἢ τὸ τῆς κυρίως παιδικῆς ἡλικίας, ὡς ὁ παρὰ τοῖς γραμματικοῖς ὀρισμὸς τῶν πρώτων ἡλικιῶν τοῦ ἀνθρώπου παρέχει ἡμῖν ἐννοεῖν· « βρέφος μὲν γάρ ἐστι τὸ γεννηθὲν εὐθέως, παιδίον δὲ τὸ τρεφόμενον ὑπὸ τῆς τίτθης, . . . παῖς δὲ ὁ διὰ τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων δυνάμενος ἰέναι » (Ἄμμων. σ. 35 ἢ Ἐτυμολ. Γ. σ. 124). Ἄλλὰ πότε ἐπήρχετο ἐκάστοτε οὗτος ὁ χρόνος τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐγκυκλίων μαθημάτων, τοῦτο τόσῳ δυσκολώτερον δύναται ὀρισθῆναι, καθ' ὅσον γινώσκουμεν ὅτι ἐξηρτάτο ἐκ τῆς κοινωνικῆς καταστάσεως ἢ τῆς περιουσίας τῶν πολιτῶν κατὰ Πλάτωνα (Πρωταγ. σ. 326c)· « μάλιστα δὲ δύνανται οἱ πλουσιώτατοι, καὶ οἱ τούτων υἱεῖς πρωταίτατα εἰς διδασκάλων τῆς ἡλικίας ἀρξάμενοι φοιτᾶν ὀψιαίτατα ἀκαλλάττονται ». Φαίνεται ὁμῶς, ὅτι τὸ ἕβδομον ἔτος ἦν ὁ χρόνος τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐγκυ-

κλίων· τουλάχιστον ἐν τῇ πράξει, κατὰ τοῦτο τὸ ἔτος τῆς ἡλικίας ἀναφέρονται, ὅτι ἐφίστανται τῷ παιδί παιδαγωγοὶ καὶ γραμματισταὶ καὶ παιδοτρίβαι, βασανίζοντες αὐτὸν καὶ τότε, ἀφ' οὗ πρότερον διήντηλασε μέχρι τῆς ἑπταετίας πολλοὺς πόνους, εἰ μὴ προελάμβανον οἱ πλούσιοι καὶ τοῦτον τὸν χρόνον, καὶ εἰ μὴ ἔεμπον οἱ γονεῖς καὶ πρὸ τούτου τὰ παιδιά αὐτῶν εἰς τὰ σχολεῖα πρωτίτως, ἵνα μὴ ἀτακτῶσιν οἴκοι, κατ' ἀρχὴν παιδαγωγικὴν, ἣν καὶ καθ' ἡμᾶς συχνάκις ἀκούει τις καὶ ἥς μνημονεύει ἡμῖν ἤδη ὁ Λουκιανὸς (Ἑρμοτ. 82)· «ἐπεὶ καὶ αἱ τίτθαι τοιαύδε λέγουσι περὶ τῶν παιδίων, ὡς ἀπιτέον αὐτοῖς εἰς διδασκάλου· καὶ γὰρ ἂν μηδέπω μαθεῖν ἀγαθὸν τι δύνωνται, ἀλλ' οὖν φασίλον οὐδὲν ποιήσουσιν ἐκεῖ μένοντες». Καὶ θεωρητικῶς δὲ κρίνων ὁ Ἀριστοτέλης ὀρίζει τὴν μέχρι τῶν πέντε ἐτῶν ἡλικίαν ὡς ἡλικίαν, ἣν οὔτε πω πρὸς μάθησιν καλῶς ἔχει προσάγειν οὐδεμίαν οὔτε πρὸς ἀναγκαίους πόνους, ὅπως μὴ ἐμποδίζωσι τὴν αὕξησιν· εἶτα δέ, λέγει, διελθόντων τῶν πέντε ἐτῶν τὰ δύο μέχρι τῶν ἑπτὰ δεῖ θεωροῦς γίνεσθαι τῶν μαθήσεων, ἃς δεήσει μαθάνειν αὐτούς. Διὰ τούτων δὲ τῶν μαθήσεων ἀναμφιβόλως ἐννοεῖ τὴν γυμναστικὴν, ἣ κατ' αὐτὸν ὀφείλει προηγηθῆναι τῆς ἄλλης πνευματικῆς ἀσκήσεως καὶ μαθήσεως, ἣ τῶν γραμμάτων. Διότι λέγει, ὅτι, «ἐπεὶ φανερὸν πρότερον τοῖς ἔθεσιν ἢ τῷ λόγῳ παιδευτέον εἶναι καὶ περὶ τὸ σῶμα πρότερον ἢ τὴν διάνοιαν, δῆλον ἐκ τούτων, ὅτι παραδοτέον τοὺς παῖδας γυμναστικῇ καὶ παιδοτριβικῇ» (Ἀριστ. Πολιτ. Ζ', 17 καὶ Η', 3). Τὴν αὐτὴν θεωρητικὴν γνώμην λέγεται ὅτι ἀπεφῆναντο καὶ ὁ ποιητὴς Ἡσίοδος καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς καὶ φιλόσοφοι, ἐν οἷς καὶ ὁ Ἐρατοσθένης*) Μόνος ὁ Πλάτων φαίνεται διαφωνῶν ὀλίγον, διότι θέλει ἐνασχολεῖν τοὺς παῖδας μέχρι τοῦ δεκάτου ἔτους μόνον ἐν τῷ γυμνασίῳ καὶ καθόλου ἐν σωμασκίαις, ἀποφαινόμενος (Νομ. Ζ', σ. 794)· «μετὰ δὲ τὸν ἐξέτη καὶ τὴν ἐξέτιν διακρινέσθω μὲν ἤδη τὸ γένος ἑκα-

*) Κοῖντιλ. Α', 1, 15· «quidam literis instituentos, qui minores septem annis essent, non putaverunt... in qua sententia Hesiodum esse plurimi tradunt... sed alii quoque auctores, inter quos Eratosthenes, idem praeceperunt».

τέρων (ἄρρενος καὶ θήλειος), πρὸς δὲ τὰ μαθήματα τρέπεσθαι χρὴ ἑκατέρους, τοὺς ἄρρενας ἐφ' ἵππων διδασκάλους καὶ τόξων καὶ σφενδονήσεως»· διαρρίπτει δὲ τὸ δέκατον ἔτος πρὸς τὴν ἑναρξίν τῶν γραμμῶν, λέγων, ὅτι μένουσι παιδί δεκέτει εἰς γράμματα σχεδὸν ἑνιαυτοὶ τρεῖς. Ἀλλὰ βεβχίως τοῦτο δυσκόλως συνέβαι-
νεν καὶ ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ.

§ 2. Πρὸ τούτου δὲ τοῦ χρόνου καὶ ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τῆς ἐπιτελείας ἐγένετο ἡ ἰδίως τροφή καὶ ἀγωγή τοῦ παιδίου, ὅπερ καὶ ἔζη ἔτι κεκλεισμένον ἐντελῶς ἐν τῇ γυναικωνίτιδι ὑπὸ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς μητρὸς καὶ τῆς τίτθης ἢ τροφοῦ αὐτοῦ, ὡς παρρησιάζεται λέγων ὁ Σόλων τῷ ξένῳ Ἀναχάρσιδι περὶ τῆς παιδικῆς ἀγωγῆς παρὰ Λουκιανῷ (Ἀναχ. 20)· «τὴν πρώτην ἀνατροπὴν τῶν πολιτῶν μητέρας καὶ τίτθαις καὶ παιδαγωγοῖς ἐπιτρέπομεν ὑπὸ παιδείαις (παιδίαῖς;) ἐλευθερίοις ἄγειν καὶ τρέφειν αὐτούς». Καὶ ἀλλαχοῦ δέ, περὶ τοιαύτης παιδικῆς ἀγωγῆς ὄντος τοῦ λόγου, σχεδὸν ἀναποσπάστως μνημονεύονται μετὰ τοῦ πατρὸς καὶ τῆς μητρὸς ἢ τίτθης ἢ τροφῆς καὶ ὁ παιδαγωγός, ὡς διαμαχόμενοι περὶ τούτου, «ὅπως ὡς βέλτιστος ἔσται ὁ παῖς». (Πλατ. Πρωταγ. σ. 323). Αὕτη ἡ τίτθη ἢ μαῖα πολλάκις καὶ ἐθήλαζε τὸ βρέφος· παρ' Ὀμήρῳ ἤδη ἀπαντᾷ ἡμῖν τοῦτο τὸ ἔθος, ὡς ὁ Ὀδυσσεὺς παρρησιάζεται (Ὀδυσσ. Ο, 416) λέγων πρὸς τὴν τροφὴν Εὐρύκλειαν· «Μαῖα, τίη μ' ἐθέλεις ὀλέσαι, σὺ δέ μ' ἔτρεφες αὐτὴ σῶ ἐπὶ μαζῶν»· ἀλλ' ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις εὐλόγως ἀπηγεῖτο ἢ ὑπὸ τῶν μητέρων αὐτῶν θήλασις κατὰ τὴν τοῦ Πλουτάρχου (Περὶ παιδ. ἀγ.) παραίνεσιν· «δεῖ δὲ αὐτὰς τὰς μητέρας τὰ τέκνα τρέφειν καὶ τούτοις ὑπέχειν τοὺς μαστοὺς» διὰ τὴν φυσικὴν καὶ πλείονα πρὸς τὰ τέκνα συμπάθειαν καὶ ἐπιμέλειαν τῶν μητέρων, καθ' ἣν βεβχίως ἤλαττοῦντο αἱ τίτθαι καὶ τροφοί, αἵτινες εἶχον «τὴν πρὸς ἐκεῖνα εὖνοιαν ὑποβολιμαίαν καὶ παρέγγραπτον, ἅτε μισθοῦ φιλοῦσαι». Ἀλλ' ἐνταῦθα πρῶτον διακριτέον ἀκριβέστερον τὰς ἐπιμελουμένας τοῦ παιδίου γυναῖκας ἀπ' ἀλλήλων, ἅς οἱ Ἕλληνες ἐσημαίνον διὰ τῶν λέξεων τίτθη ἢ τιτθή, μαῖα, τιθήνη, τροφός (Λατιν. matris). Ἡ τίτθη καὶ ἐν προγενεστέροις καὶ ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις

διεκρίνετο ἰδίως ἀπὸ τῆς τροφῆς, καθ' ἣν ἡ πρώτη ἦν ἡ θηλάζουσα καὶ παρέχουσα τοὺς μαστοὺς τῷ παιδίῳ, ἐν ᾧ ἡ τροφὸς ἦν ἡ μετὰ τὸν ἀπογαλακτισμὸν τοῦ βρέφους φύλαξ καὶ οἰονεὶ παιδοκόμος, καθ' ἣν ὁ Εὐστάθιος ποιεῖται διάκρισιν (εἰς Ἰλ. Ζ, 399). «τίθαι μὲν γὰρ βαρυτόνως ἢ τίθαι ὀξυτόνως αἱ παρέχουσαι τοὺς τιθούς, ὅπερ ἐστὶ μαστοὺς· τιθῆνοι δὲ (ποιητικώτερος τύπος, ἔτι δὲ καὶ τιθῆναι) ἔτι καὶ τροφοί, ὧν τὸ ἀρσενικὸν οἱ τροφεῖς, αἱ τὸν ἄλλον πόνον μετὰ τὸν ἀπογαλακτισμὸν ἀναδεχόμεναι, ἤγουν περιφέρουσαι καὶ προσπαίζουσαι τοῖς τροφίμοις καὶ ἄλλως ἐπιμελῶς ἐκτρέφουσαι». Τὴν παντοίαν φροντίδα καὶ ἐπιμέλειαν τῆς τροφῆς παρεισάγεται περιγράφουσα καλῶς ἡ τοῦ Ὁρέστου τροφὸς παρ' Αἰσχύλῳ (Χοηφ. 736-750), ἐνθα λέγει· « φίλον δ' Ὁρέστην, τῆς ἐμῆς ψυχῆς τριβὴν, ὃν ἐξέθρεψα μητρὸθεν δεδεγμένη, καὶ νυκτιπλάγκτων ὀρθίων κελευσμάτων καὶ πολλὰ καὶ μοχθῆρ' ἀνωφέλητ' ἐμοὶ τλάσῃ· τὸ μὴ φρονοῦν γὰρ ὡσπερὶ βοτὸν τρέφειν ἀνάγκη, πῶς γὰρ οὐ; τρόπῳ φρενός· οὐ γάρ τι φωνεῖ παῖς ἔτ' ὧν ἐν σπαργάνοις, εἰ λιμὸς ἢ δίψησις ἢ λιψουρία ἔχει· νέα δὲ νηδὺς αὐτάρκης τέκνων· τούτων πρόμαντις οὔσα, πολλὰ δ', οἶομαι ψευσθεῖσα παιδὸς σπαργάνων φαιδρύντρια, γναφεὺς τροφεὺς τε ταυτὸν εὐχέτην τέλος· ἐγὼ διπλᾶς δὲ τάσδε χειρωναξίας ἔχουτ' Ὁρέστην ἐξεδεξάμην πατρί· τεθνηκότος δὲ νῦν τάλαινα πεύθομαι ». Ἐπειδ' ἀψίλευον δ' αὐταὶ αἱ τίθαι τοῖς παιδίοις τὴν πρώτην αὐτῶν μέριμναν οὕτως, ὥστε ἐκ τούτου προῦκυπτεν μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν τροφίμων αὐτῶν ἐντελῆς σχέσις φιλοστοργίας καὶ σεβασμοῦ, διαμένουσα μέχρι καὶ τοῦ θανάτου αὐτῶν. Οὕτως ἐν αὐτοῖς τοῖς καθ' Ὀμηρον ἠρωϊκοῖς χρόνοις ἀπαντᾷ ἡμῖν ἡ τροφὸς ἢ τίθῃ ἢ μαῖα αἰετοτε ἐν τῇ οἰκογενεῖᾳ τῶν ἀνάκτων, συνοδεύει καὶ μετὰ ταῦτα ταῖς ἡδὴ ἐνήλιξι κόραις, μένει παρ' αὐταῖς καὶ μετὰ τὴν ὑπανδρείαν αὐτῶν, καὶ τιμᾶται καὶ ὑπὸ τῶν υἱῶν ἔτι τῶν ἀνάκτων ἐν τῇ βαθείᾳ ἡλικίᾳ αὐτῆς ὡς πιστὴ θεράπαινα, ἢ δυνατὸν ἀνακοινοῦσθαι καὶ ἐμπιστεῦειν πᾶν ἀπόρρητον. Ἡ δὲ τοιαύτη εὐσεβὴς καὶ φιλόστοργος σχέσις διέμεινε καὶ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἐν Ἑλλάδι. Ἰδίως δὲ περὶ τῶν ὀμηρικῶν χρόνων σημειωτέον, ὅτι ἡ

πρώτη θηλάζουσα τροφὸς τοῦ βρέφους ἦν ἡ αὐτὴ ἡ μήτηρ ἢ μία τῶν δούλων ὡς τίθη. Ὁ Ἔκτωρ ἐγαλουχήθη ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητρός, ὡς αὐτὴ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἐκάβη μετὰ τραγικοῦ πάθους παρεισάγεται, λέγουσα αὐτῷ ('Ἰλ. X, 79 κ. ἐ.)· « μήτηρ δ' αὖθ' ἐτέρωθεν ὀδύρετο δακρυχέουσα, κόλπον ἀνιεμένη, ἐτέρηφι δὲ μαζὸν ἀνέσχεν· καὶ μιν δακρυχέουσ' ἔπεα πτερόεντα προσηύδα· Ἔκτορ, τέκνον ἐμόν, τάδε τ' αἶδεο καὶ μ' ἐλέησον αὐτήν· εἰ ποτέ τοι λαθικηδέα (α παυσίλυπον καὶ εἰς λήθην παντὸς βλάβους τὰ βρέφη ἄγοντα», Εὐστάθ.) μαζὸν ἐπέσχον, τῶν μνησαι, φίλε τέκνον ». Ὡσαύτως καὶ ὁ Τηλέμαχος ἐθηλάσθη ὑπὸ τῆς ἰδίας μητρός Πηνελόπης, ὡς ἡ σκιά τοῦ τάλανος Ἀγαμέμνονος παρίσταται λέγουσα τῷ Ὀδυσσεῖ ἐν τῇ Νεκυίᾳ ('Ὀδυσ. Λ, 448)· « πάϊς δέ οἱ ἦν ἐπὶ μαζῷ νήπιος ». Αὐτοῦ δὲ τοῦ Ὀδυσσεῦς τίθη ἦν ἡ λίσαν τιμωμένη ὑπ' αὐτοῦ Εὐρύκλεια, « ἡ κείνον δύστηνον ἐδ' τρέφεν ἠδ' ἀτίταλλεν, δεξαμένη χεῖρεσσ', ὅτε μιν πρῶτον τέκε μήτηρ » ('Ὀδυσ. 354-5 καὶ 483). Ἐπὶ πόσον ἦν συνήθης ἡ σπανία ἢ χρήσις τῶν τιθῶν κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους, τοῦτο ἀδύνατον ἐξαγαγεῖν ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ποιημάτων, καὶ διὰ τοῦτο ὀφείλομεν παράγειν μάρτυρας πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς κατὰ τοὺς ἠρωϊκοὺς χρόνους συχνῆς χρήσεως τῶν τροφῶν τοὺς τραγικούς, παρ' οἷς αὐταὶ εἰσάγονται πολλάκις ὡς πισταὶ καὶ τιμώμεναι θεράπαινοι τῆς οικογενείας. Καὶ περὶ τῶν αἰτιῶν δὲ τῆς χρήσεως τῶν τιθῶν οὐδεμίαν εἰδήσιν παρέχει ἡμῖν ὁ Ὅμηρος· πάντως ὁμοίως οὐδαμῶς ἠδύνατο εἶναι αἰτία τούτου ἡ ἔλλειψις μητρικοῦ γάλακτος ἢ ἡ ἀκροσφαλῆς υἰγεία τῶν γυναικῶν ἢ τῶν μητέρων, ὡς τινες ὑπετύπασαν· διότι γνωστὴ ἡ εὐρωστία τῶν γυναικῶν ἐκείνου τοῦ χρόνου, ἢ καλίστα τοῦτο ἀπίθανον ἐπὶ τῶν πλείστων περιπτώσεων. Πιθανώτερον δυνάμεθα εὑρεῖν τὸν λόγον τούτου τοῦ ἔθους ἐν τῇ διαίτῃ τῶν τότε γυναικῶν καὶ ταῖς τότε επικρατούσαις περὶ αὐτῶν ἰδέαις· διότι τότε αἱ γυναῖκες ἦσαν ἐπιτετραμμέναι σύμπασαν τὴν οἰκονομίαν· ἡ διαχείρισις τῶν τοῦ οἴκου, ἢ κατασκευὴ διαφόρων χρειωδῶν καὶ ἰδίως τῶν ἐνδυμάτων, ἢ ἐπιτήρησις τῶν θεραπειδῶν, ἢ ὑποδοχὴ τῶν ξένων καὶ ἄλλα τοιαῦτα ἐπηρεχόλου τὸν χρόνον, τὴν δύναμιν καὶ προσπάθειαν

τῶν γυναικῶν ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἦν ἀδύνατον αὐταῖς τὸ ἀναδέχασθαι καὶ τὸ ἀσυμβίβαστον μετὰ τῶν λοιπῶν ἀσχολιῶν ἔργον τοῦ θηλάζειν. Ἔτι δ' ἄλλον λόγον τούτου ζητητέον καὶ ἐν τῇ τότε ἐπικρατούσῃ ἰδέᾳ, ὅτι ἡ γονιμότης ἐξελαμβάνετο ὡς ἰδιαιτέρα εὐνοια τῶν θεῶν, ὡς τὸ καύχημα τῶν γυναικῶν καὶ ἡ ἐλπίς τῶν ἀνδρῶν περὶ προσκτῆτεως ἐπικούρων, καὶ διὰ τοῦτο, ἵνα μὴ περιορίζηται αὐτῇ ἡ γονιμότης διὰ τῆς αὐτογαλουχίας, κατέφευγον εἰς τὴν χρῆσιν τῶν θηλαστριῶν. Ἄλλὰ καὶ αὐταὶ αἰμισθοῦσαι τίθασαι μητέρες οὐδαμῶς διὰ τοῦτο ἐδικαιοῦντο ἐμπιστεύειν μέναις ταῖς τροφοῖς τὴν ἐπιμέλειαν καὶ ἀγωγὴν τῶν τέκνων αὐτῶν· διό, εἰ καὶ ἦν ἐμπειστευμένη αὐταῖς καὶ ἡ περὶ τὴν ἄλλην ἀγωγὴν ἐπιμέλεια, πάντοτε ὁμῶς ἡ μήτηρ εἶχε τὴν ἀνωτάτην ἐπ' αὐτῆς ἐπιτήρησιν. Ἀμφίβολον δ' ἂν αὐταὶ αἰτίθασαι ἦσαν δοῦλαι, πιθανώτερον δέ, ὅτι ἦσαν ἐλεύθεραι ἐπὶ τούτῳ μισθούμενοι γυναῖκες, ἀλλὰ περὶ οὐδετέρου τούτων ὑπαινίττονται τι ἡμῖν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Καὶ ἐν Ἀθήναις δὲ κατ' ἀρχαιοτέρους μὲν χρόνους ἦν διὰ νόμου ἀπηγορευμένον ταῖς Ἀθηναίαις ἀσταῖς τὸ τιθεύειν, ἀλλὰ διὰ τὴν ἕνεκα τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπελθοῦσαν μεγάλην ἀνάγκην καὶ ἀπορίαν ὁ νόμος ἐτήραίτο μετὰ ταῦτα οὐχὶ αὐστηρῶς· διότι ἀσταὶ τινες πτωχεύσασαι ἠναγκάσθησαν καταφυγεῖν εἰς τοιαύτην μισθωτὴν ὑπηρεσίαν κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Δημοσθένους (πρὸς Πύβουλιδ. 415): «ὡς γὰρ ἐγὼ ἀκούω πολλαὶ τίθασαι καὶ ἔριθοι καὶ τρυγήτριαι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν τῆς πόλεως κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους συμφορῶν ἀσταὶ γυναῖκες» (καὶ Βῆ), «ἔπειτα κάκεῖνο περὶ τῆς μητρὸς εἶρηκεν, ὅτι ἐτίθειυσεν, ἡμεῖς δέ, ὅτι ἡ πόλις ἠτύχει καὶ πάντες κακῶς ἔπραττον, οὐκ ἀρνούμεθα τοῦτο γενέσθαι», καὶ περαιτέρω, «καὶ νῦν ἀστὰς γυναῖκας πολλὰς εὐρήσετε τιθεουσας». Ἐνίοτε δὲ καὶ ἠγοράζοντο Λάκαιναι τίθασαι ὡς ἰδίως περίφημοι καὶ περιζήτητοι ἐπὶ τῇ τροφῇ τῶν παιδίων. Ἄλλως δὲ διὰ τὴν ἐξωθεν ἀγορὰν τιθῶν ἐκφράζεται παρὰ Πλουτάρχῳ (Παίδ. ἀγ.) ἡ ἐπιθυμία, ὅπως ὦσιν αὐταὶ Ἑλληνίδες τοῖς ἠθεταῖς, ὅπερ φαίνεται μὴ γινόμενον πάντοτε, καὶ πραγματικῶς ἀπάντᾳ ἡμῖν παρὰ Θεοκρίτῳ (Β'. 70) καὶ τις Θραῦσσα τροφός.

§ 3. Ἐκτός δὲ τῆς γαλουχίας, ἣ φαίνεται ὅτι συνήθως παρε-
 τείνεται ἐπὶ ἓν ἔτος καὶ μεθ' ἧν τὸ παιδίον ἀπεγαλακτίζετο ἢ
 καθ' ἡμᾶς ἀπεκόπτετο, ἢ τίθηται ἢ τροφὸς ἐπετελεῖ καὶ τὰς ἄλλας
 περὶ τὸ παιδίον ἐπιμελείας· αὕτη ἐπηγρύπνει κατὰ τὸν ὕπνον τοῦ
 παιδίου κοιμωμένου ἐν σκάφῃ ἢ ἐν λίκνῳ, ὅπερ ἐχρησίμευε καὶ
 ὡς κοιτὶς τοῦ νηπίου καὶ πρὸς τοῦτο εἶχεν ἐκατέρωθεν λαβὰς
 καὶ ἀνηρτάτο ἐκ τινος τόπου διὰ σχοινίου πρὸς αἰώρησιν καὶ ἀνα-
 λίκνισιν· διότι τὸ μὲν πρὸς κατακοίμισιν, τὸ δὲ διὰ τὴν ἄλλην
 ὑγιεινὴν ἀπηγορεύετο ἡ ἀκίνησις καὶ ἡ ἐν ἀκινήτοις ἀπόθεσις
 τῶν νεογνῶν, συνιστάτο δὲ ἡ κίνησις· διὸ ὁ μὲν Πλάτων (Νομ.
 Ζ, σ. 789) παραινεῖ, ὅπως αἱ τροφοὶ φέρωσι τὰ παιδιά « ἢ πρὸς
 ἀγροὺς ἢ πρὸς ἱερὰ ἢ πρὸς οἰκείους ἀείπη », καὶ πρὸς τοῖς ἄλ-
 λοις ἀναφέρει καὶ τὴν αἰώραν, οὐδαμοῦ δὲ μνημονεύει ἰδιαιτέρας
 κινήτης κοιτίδος, ὁ δὲ Πλούταρχος (παρὰ Πρόκλῳ εἰς Ἡτιοδ.
 ε. κ. ἡ. 748) λέγει, ὅτι « οὐ δεῖ ἔαν ἀκίνητα τὰ νεογνά καὶ ἀπο-
 τίθεσθαι ἐν ἀκινήτοις, ἔνθα προσεπάγεται εἴτε κατὰ Πλούταρχον
 εἴτε κατὰ Πρόκλον, ὅτι « τινὲς μεμηγάνηται εὐκίνητα κλινίδια
 πρὸς τὴν τῶν παιδίων εὐνήν ». Ἴνα δ' εὐκολώτερον κατακοιμί-
 ζωσι τὰ παιδιά, μητέρες καὶ τροφοὶ ἔσειον αὐτὰ καὶ ἐκίνουν ἐν
 ταῖς ἀγκάλαις, ἐπάδουσαι ὑπνωτικὰ μέλη, ὡς περιγράφεται τὸ
 ἔθος παρὰ Πλάτωνι (Νομ. Ζ', σ. 790, d, e') « ἤνικα γὰρ ἂν που
 βουληθῶσι κατακοιμίζειν τὰ δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων αἱ μητέ-
 ρες, οὐχ ἡσυχίαν αὐτοῖς προσφέρουσιν, ἀλλὰ τούναντίον κίνη-
 νησιν, ἐν ταῖς ἀγκάλαις ἀείσειουσαι, καὶ οὐ σιγῆν, ἀλλὰ τινα
 μελωδίαν, καὶ ἀτεχνῶς οἷον καταυλοῦσι τῶν παιδίων. Τοιαῦτα
 μέλη καὶ ῥυθμούς καὶ συμφωνίας ἐννοεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, λέγων,
 ὅτι χαίρουσιν αὐτοῖς τὰ παιδιά εὐθύς γενόμενα, (Προβλ. ΙΘ', 38),
 ἔνθα προτείνεται τὸ πρόβλημα « διὰ τί ῥυθμῶ καὶ μέλει καὶ ὄλωσ
 ταῖς συμφωνίαις χαίρουσι πάντες; σημεῖον δὲ τὸ τὰ παιδιά εὐθύς
 γενόμενα χαίρειν αὐτοῖς ». Ἐκαλοῦντο δὲ τοιαῦτα ἐπιτήδεια
 πρὸς κατακοίμισιν τῶν παιδίων ἄσματα βαυκαλήματα ἢ κατα-
 βαυκαλήσεις. Χαριέστατον τύπον βαυκαλήματος παρέχει ἡμῖν ὁ
 Θεόκριτος ἐν ΚΔ εἰδυλλίῳ, ἔνθα λέγεται περὶ τῆς καταβαυκα-
 λώσης τὰ δίδυμα αὐτῆς τέκνα Ἀλκμήνης, ὅτι « ἀπτομένα δὲ

γυνὰ κεφαλᾶς μυθήσατο παίδων· εὐδετ', ἐμὰ βρέφεια, γλυκερὸν καὶ ἐγέρισμον ὕπνον· εὐδετ', ἐμὰ ψυχά, δὴ ἀδελφεώ, εὔσοα τέκνα· ὀλβιοὶ εὐνάζοισθε καὶ ὀλβιοὶ αὖ ἱκοισθε». Τοῦλάχιστον ἐνταῦθα παρέχεται ἡμῖν εἰκὼν τις καὶ νύξιν πρὸς διάγνωσιν τοῦ τρυφεροῦ τούτου ἔθους. Ἐνίστε δ' αἱ τίτθαι, ψυχαγωγοῦσαι τὰ μᾶλλον δυσυπνοῦντα τῶν παιδίων, κατεβαυκάλουν αὐτὰ καὶ διάτινος κροτάλου καὶ σείστρου, ὅπερ ἐκαλεῖτο πλαταγώνιον. Συμπληροῦσι δὲ τὴν περὶ τῶν βρεφῶν καὶ τῆς ἐπιμελείας αὐτῶν ἔκθεσιν, ἀλλ' ὑπὸ ῥυπαρωτέραν καὶ κωμικωτέραν ἔποψιν, τὰ παρ' Ἀριστοφάνει (Νεφ. 1381 κ. ἐ.) ὑπὸ τοῦ Στρεψιάδου πρὸς τὸν μαμμόθρεπτον αὐτοῦ υἱὸν Φειδιππίδην λεγόμενα· «σ' ἐξέθρεψα αἰσθανόμενός σου πάντα τραυλίζοντος, ὅ τι νοοίης· εἰ μὲν βρῶν εἴποις, ἐγὼ γνοῦς ἂν πιεῖν ἐπέσχον· μαμμᾶν δ' ἂν αἰτήσαντος ἦχόν σοι φέρων ἂν ἄρτον· κακκᾶν δ' ἂν οὐκ ἔφθης φράσας, καὶ γὼ λαβὼν θύραζε ἐξέφερον ἂν καὶ προυσχόμεν σε». Ἀλλοίαν μερικὴν ἐπιμέλειαν τῶν παιδίων παρὰ τῆς μητρὸς παρέχει ἡμῖν ὁ ἀγορεύων παρὰ Λυσίᾳ (ὑπὲρ Ἑρατοσθ. 9), ἐνθα λέγει· «οἰκίδιον ἐστὶ μοι διπλοῦν ἴσα ἔχον τὰ ἄνω τοῖς κάτω κατὰ τὴν γυναικωνίτιν καὶ τὴν ἀνδρωνίτιν· ἐπειδὴ δὲ τὸ παιδίον ἐγένετο ἡμῖν, ἡ μήτηρ αὐτὸ ἐθήλαζεν· ἵνα δὲ μὴ, ὅποτε λούεσθαι δεῖοι, κινδυνεύῃ κατὰ τῆς κλίμακος καταβαίνουσα, ἐγὼ μὲν ἄνω διητώμην, αἱ δὲ γυναῖκες κάτω, καὶ οὕτως ἤδη συνειθισμένον ἦν, ὥστε πολλάκις ἡ γυνὴ ἀπῆει κάτω καθευδήσουσα ὡς τὸ παιδίον, ἵνα τὸν τιτθὸν αὐτῷ δίδῃ καὶ μὴ βοᾷ». — Ἡ τίτθη προεφύλαττε τὰ τρυφερά μέλη τοῦ νεογνοῦ παιδίου διὰ σπαργάνων ἢ δι' ἄλλων ἐπινοιῶν, δι' ἃς ἰδίως ἦσαν ἐπιζήτητοι αἱ Λάκαιναι τροφοὶ καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου (Λυκ. 16)· «ἦν δὲ περὶ τὰς τροφούς ἐπιμέλειά τις μετὰ τέχνης, ὥστ' ἄνευ σπαργάνων ἐκτρεφούσας τὰ βρέφη τοῖς μέλεσι καὶ τοῖς εἶδεσιν ἐλευθέρια ποιεῖν... διὸ καὶ τῶν ἔξωθεν ἔνιοι τοῖς τέκνοις λακωνικὰς ἐωνοῦντο τίτθας· καὶ τῆν γε τὸν Ἀθηναῖον Ἀλκιβιάδην τιτθεύσασαν Ἀῤύκλαν ἱστοροῦσιν (ἰδίως ὁ Ἀντισθένης) γεγονέναι Λάκαιναν». Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖ καὶ τις εὑρεθεῖσα ἐπιτύμβιος ἐπιγραφή τοιαύτης τίτθης παιδίων ἐκ Πε-

λοποννήσου. Τούναντιον δὲ τοῦ σπαρτιατικοῦ ἔθους, τοῦ μὴ σπαργανοῦν τὰ βρέφη ἴσως διὰ τὴν ἐκεῖ ἐπιτηδευομένην σκληραγωγίαν, ὁ Πλάτων παραινεῖ σπαργάνῃν τὸ γενόμενον μέχρι δύο ἐτῶν (Νομ. Ζ, σ. 789). Ἡ αὐτὴ τίτθη παρῆχε τῷ βρέφει τὴν πρώτην τροφήν, ἢ ἐκτός τοῦ γάλακτος, τῆς ἀναγκαιοτάτης καὶ φυσικωτάτης τῶν βρεφῶν τροφῆς, φαίνεται, ὅτι συχνότατα συνίστατο καὶ ἐκ μελιτος, ὅπερ ὁ Πίνδαρος ἀποκαλεῖ «ἀμεμφῆ ἰὼν μελισσῶν», πρὸς τοῦτο δὲ μετεχειρίζοντο χυτρίον μετὰ σπόγγου, ὡς παρὰ Πινδάρῳ παρίσταται τραφεῖς ὁ τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Εὐάδνης υἱός, ὁ ἐπώνυμος τῶν ἰῶν Ἴαμος (Ὀλ. Γ, 45 κ.ε.)· «δύο δὲ γλαυκῶπες αὐτὸν δαιμόνων βουλαῖσιν ἐθρέψαντο δράκοντες ἀμεμφεῖ ἰῶ μελισσῶν καδόμενοι». Ὡσαύτως παρὰ Καλλιμάχῳ ὁ νεογέννητος Ζεὺς, περὶ οὗ λέγεται (Ἵμν. εἰς Δία, 47) «σὲ δὲ κοίμισεν Ἀδρήστεια λίκνῳ ἐνὶ χρυσέῳ· σὺ δ' ἐθήσας πίονα μαζὸν αἰγὸς Ἀμαλθείης, ἐπὶ δὲ γλυκὺ κηρίον ἔδρωσ'· γέντο γάρ ἑξαπιναῖα Πανακρίδος ἔργα μελίσσης Ἰθαίοις ἐν ὄρεσσι». — Μετὰ δὲ ταῦτα, ὅτε τὰ παιδιά ἠδύναντο λαμβάνειν στεφρότεραν τροφήν, ἢ τίτθη διέτρεφεν αὐτὰ κατὰ τρόπον οὐχὶ τόσοῦν ἀξιοσύστατον, μασωμένη αὐτὴ πρῶτον ἐν τῷ στόματι τὴν τροφήν καὶ ἔπειτα προσφέρουσα αὐτὴν τῷ παιδίῳ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ χαρακτηριστικὸν σύμπτωμα, δι' οὗ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Θεόφραστος (Χαρ. 20) χαρακτηρίζει τὸν ἀηδῆ, ὅς ἐστιν ἰκανός, «ἀφελόμενος τὸ παιδίον τῆς τίτθης, μασώμενος σιτίζειν αὐτός». Ἐν δὲ τῷ τοιούτῳ σιτισμῷ ἢ ψωμισμῷ αἱ τίτθαι συνήθως προσέφερον τοῖς παιδίοις μικρὸν τοῦ ψωμίσματος μέρος, τὸ δὲ μέγιστον κατέπινον αὐταί· διὸ καὶ πρὸς τὸν Κλέωνα τὸν θέλοντα ψωμίζειν τὸν δῆμον παρεισάγεται (Ἀριστ. Ἴππ. 716) λέγων ὁ ἀλλαντοπώλης, «κᾶθ' ὡςπερ αἱ τίτθαι γε σιτίζεις κακῶς· μασώμενος γάρ τῷ μὲν ὀλίγον ἐντίθης, αὐτὸς δ' ἐκείνου τριπλάσιον κατέσπακας». Οὗτος δὲ ὁ τρόπος τοῦ τρέφειν τὰ παιδιά ἐκαλεῖτο σιτίζειν καὶ συνηθέστερον ψωμίζειν (Λυσιστρ. 19, Θεσμ. 692, Ἀριστοτ. Ρητ. Γ', 4, 3. Σεξτ. Ἐμπ. πρὸς Μαθημ. Β' 42). Ἀπίθανον δὲ ἀποβαίνει τὸ ὑπ' Ἀθηναίου (IB, 40) λεγόμενον περὶ ξένου τινός, διαφυλάξαντος διὰ βίου τοῦτα τὸ ἔθος φαστώ-

νης ἔνεκεν. « Σάγαριν τὸν Μαρριανδινὸν ὑπὸ τρυφῆς σιτεῖσθαι (λέγεται) μέχρι γήρωσ ἐκ τοῦ τῆς τίτθης στόματος, ἵνα μὴ μα-
σώμενος πονήσειεν », πολλοῖς σταδίοις ἀπολείπον πάντα συβαρι-
τισμόν. Εἶπομεν δὲ ἤδη καὶ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ὅτι διὰ τῆς παν-
τοίας προμνησθείσης ἐπιμελείας ἢ τίτθη περιεποιεῖ ἑαυτῇ δικαιο-
ματα καὶ μετὰ θάνατον τηρούμενα ὑπὸ εὐγνωμόνων τροφίμων,
ὡς μαρτυροῦσιν ταῦτο τὰ πολλὰ πρὸς τιμὴν διαφόρων τροφῶν καὶ
τιθῶν ἀνεγερθέντα μνημεῖα.

§ 4. Ἐν τῇ ἀγωγῇ ταύτῃ τῆς ἡλικίας ἀνεμιγνύοντο καὶ τι-
νες δεισιδαίμονες συνήθειαι. Ἐμύσυν τὰ παιδία διάφορα μυστή-
ρια, ὡς ἐν πολλαῖς ἐπιγραφαῖς εὐρέθησαν παῖδες ἀφ' ἑστίας μυη-
θέντες· καὶ ἡ Ὀλυμπιάς δὲ ἀναφέρεται ὡς συμμυηθεῖσα ἐν τοῖς
Σαμοθρακικοῖς μυστηρίοις, παῖς ἔτι οὔσα, μετὰ τοῦ Φιλίππου
καὶ αὐτοῦ μεираκίου ἔτι ὄντος (Πλουτ. Ἀλέξ. 2)· ἔτι δὲ καὶ ἐν τινι
ἀλληγορικῷ μνημείῳ, κοιλιαναγλύφῳ ἐκ πεντελικοῦ μαρμάρου,
παρίσταται συμβολικῶς ἢ ὑπὸ εὐσεβῶν καὶ φιλοστόργων γονέων
μύησις μικροῦ παιδίου, ἔνθα ὁ Σιληνὸς φαίνεται ἐπιτιθεὶς τὸ
μυστικόν λίκνον μετὰ ὀπωρῶν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ παιδίου
(Piranesi Museo Napoléon T. II. πιν. 12 καὶ Böttiger Συγ-
γραμμάτια T. B'. σ. 362). Μία τῶν δεισιδαιμονιῶν τούτων ἦν
καὶ τὸ περιάπτειν ἢ παρατιθέναι τοῖς παιδίοις περιάπτα, ἵνα προ-
φυλάττωσιν αὐτὰ ἀπὸ τῆς βασκανίας ἢ ἐν γένει ἀπὸ δυστυχίας·
διὰ τοῦτο καὶ ἐκαλοῦντο ταῦτα προβασκάνια καὶ ἦσαν ὡς ἐπὶ τὸ
πολὺ φαλλοὶ καὶ ἄλλα τοιαῦτα συμβολικὰ πράγματα, ἅπερ καὶ
ἄλλως ἀνήρτων ἐν οἰκίαις ἢ ἐργαστηρίοις. Τοιαῦτά τινα ἔχει κατὰ
νοῦν ὁ Πλούταρχος (Συμπ. Β', 7, 3), λέγων, ὅτι « τὸ τῶν λεγο-
μένων προβασκανίων γένος οἶονται πρὸς τὸν φθόνον ὠφελεῖν, ἐλ-
κομένης διὰ τὴν ἀτοπίαν τῆς ὄψεως, ὥστε ἦττον ἐπεριδεῖν τοῖς
πάσχουσιν ». Τοιαῦτά τινα συμβολικὰ σημεῖα μετεχειρίζοντο καὶ
διάφοροι τεχνῖται, ἀλλὰ τότε ἐκαλοῦντο κυριώτερον βασκάνια,
ὡς οἱ ἀρχαῖοι γραμματικοὶ σημειοῦσιν. Ὁ μὲν Πολυδεύκης (Ζ' 108)
λέγει, « πρὸ δὲ τῶν καμίνων τοῖς χαλκεῦσιν ἔθος ἦν γε-
λοῖά τινα καταρτᾶν ἢ ἐπιπλάττειν ἐπὶ φθόνου ἀπατρόπῃ· ἐκαλεῖτο
δὲ βασκάνια, ὡς καὶ Ἀριστοφάνης λέγει· « πλὴν εἴ τις πρίαιτο

δεόμενος βασικάνιον επικάμινον ἀνδρὸς χαλκείως»· ἄλλος δὲ γραμματικὸς (Beckk. ἀνέκδοτα σ. 30)· « βασικάνιον, ἑοῖ ἀμαθεῖς προ-
 βασκάνιον· ἔστι δὲ τι ἀνθρωποειδὲς κατασκευάσμα, βραχὺ παρηλ-
 λαγμένον τὴν ἀνθρωπεῖαν φύσιν, ἑπὶ πρὸ τῶν ἐργαστηρίων οἱ χει-
 ρώνακτες κρεμαννύουσι τοῦ μὴ βασκαίνεσθαι αὐτῶν τὴν ἐργα-
 σίαν». Ἄλλὰ καὶ ἄλλα τινὰ συμβολικὰ πράγματα ἐχρητίμευον
 ὡς προβασκάνια τῶν παιδίων, οἷον ἐν Ἀθήναις χρυσοὶ ὄφεις, ὑπο-
 μιμνήσκοντες τοὺς δύο δράκοντας τοὺς φύλακας τοῦ γηγενοῦς
 Ἐριχθονίου, ὡς ἱκανῶς μαρτυρεῖται καὶ αἰτιολογεῖται τὸ τοιοῦ-
 τον ἔθος παρ' Εὐριπίδῃ (Ἴων. 15 κ. ε.)· «ὡς δ' ἦλθεν χρόνος
 τεκοῦσ' ἐν οἴκοις παῖδ' ἀπὴνεγκεν βρέφος ἐς ταῦτόν ἄντρον...
 κακτίθησιν ὡς θανούμενον κοίλης ἐν ἀντίπηγος εὐτρόχῳ κύκλῳ,
 προγόνων νόμον σώζουσα τοῦ τε γηγενοῦς Ἐριχθονίου· κείνῳ
 γὰρ ἡ Διὸς κόρη παραζεύξασα φύλακε σώματος δισσῶ δράκοντε,
 παρθένους Ἀγραυλίσι δίδωσι σώζειν· ἔθεν Ἐρεχθεΐδαις ἐκεῖ νόμος
 τίς ἐστιν ὄφεισιν ἐν χρησηλάτοις τρέφειν τέκν'· ἀλλ' ἦν εἶγε παρ-
 θένος χλιδὴν τέκνῳ προσάψασ' ἔλιπεν, ὡς θανουμένῳ». — Πολ-
 λάκις δὲ πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν καὶ ἐνέπτυνον εἰς τὸν κόλπον ἢ
 εἰς τὸ παιδίον (Παραβλητέον καὶ τὸ παρ' ἡμῶν διασωθὲν ἔθος τοῦ
 ἐμπτύειν πρὸς ἀποτροπὴν βασκανίας, τηρούμενον καὶ ἐν τῷ βα-
 πτίσματι καὶ ἐν ἄλλαις συγκυρίαις, ἔτι δὲ καὶ τὴν ἀποτρεπτι-
 κὴν ἀπευχὴν «σκόροδα ἢ κρόμμου εἰς τὰ ὄμματα τοῦ βασκαί-
 νοντος»).

§ 5. Πρὸς τούτοις ἐφόβιζον τὰ παιδία καὶ διὰ φανταστῶν
 καὶ μυθωδῶν φοβήτρων καὶ μορμολυκείων δι' ὧν ἀπέτρεπον αὐτὰ
 ἀπὸ ἀταξιῶν καὶ ἐπανήγον εἰς τὴν εὐπειθειαν καὶ τὸ καθῆκον
 καὶ ἐν οἷς τὰ ὀνόματα Μορμῶ καὶ Λήμια κατέστησαν παροιμιώδη·
 ἦν δὲ ἡ μορμῶ κατ' ἀρχὰς ἰδίως τρόμου ἐπιφώνησις, ὡς «μορμῶ
 τοῦ θράσους» (Ἀριστοφ. Ἴππ. 693) καὶ παρὰ Θεοκρίτῳ (IE, 40)
 ἢ μήτηρ ἐκφοβίζει καὶ ἀποτρέπει τὸ δακρύον παιδίον· «οὐκ ἀξῶ τυ,
 τέκνον· μορμῶ, δάκνει ἵππος· δάκρυ' ὅσσα θέλεις· γωλὴν δ' οὐ
 δαί τυ γενέσθαι». Ἐπειτα δ' ἐνεσαρκώθη εἰς μυθικὸν πρόσωπον
 καὶ φοβερὸν δαιμόνιον καὶ οὕτως ἐγένετο ἡ μυθικὴ Μορμῶ ἢ
 Μορμολύκη, τὰ δὲ μορμολύκεια ἐγένοντο γενικὴ ὀνομασία πάν-

των τῶν μυθικῶν καὶ φοβερῶν τούτων δαιμονίων, ὡς καὶ τῶν φοβερῶν προσωπείων τῶν τραγικῶν ὑποκριτῶν, καὶ διὰ τούτων ἐμορμολύττοντο. Συνήπτετο δὲ συνήθως τὸ τῆς Μορμούς ὄνομα μετὰ τοῦ τῆς Λαμίας, ἐπίσης μεγίστου φοβήτρου τῶν νηπίων, περὶ ἧς ὁ Διόδωρος λέγει (Κ', 41), ὅτι ἐγένετο βασίλισσα διαφέρουσα τῷ κάλλει· «διὰ δὲ τὴν τῆς ψυχῆς ἀγριότητα διατυπῶσαι φασὶ τὴν ὄψιν αὐτῆς τὴν μετὰ ταῦτα χρόνον θηριώδη· τῶν γὰρ γινομένων αὐτῇ παίδων ἀπάντων τελευτώντων βαρυθυμούσαν ἐπὶ τῷ πάθει καὶ φθονούσαν ταῖς τῶν ἄλλων γυναικῶν εὐτεχνίαις κελεύειν ἐκ τῶν ἀγκαλῶν ἐξαρπάζεσθαι τὰ βρέφη καὶ παραχρῆμα ἀποκτείνειν· διὸ καὶ καθ' ἡμᾶς μέχρι τοῦ νῦν βίου παρὰ τοῖς νηπίοις διαμένειν τὴν περὶ τῆς γυναικὸς ταύτης φήμην καὶ φοβερωτάτην αὐτοῖς εἶναι τὴν ταύτης προσηγορίαν». Μετὰ ταύτης τῆς Λαμίας συναλλάσσεται πολλάκις καὶ ἡ Ἐμπουσα ἢ μᾶλλον ἡ Ἐμπουσα συμπεριλαμβάνει ὡς γενικὴ προσηγορία καὶ τὴν Λαμίαν μετ' ἄλλων. Ποίαν δὲ τινα ἰδέαν εἶχον καὶ περὶ ταύτης καὶ περὶ τῶν ἄλλων τοιούτων φασμάτων, μανθάνομεν ἐκ τῶν λεγομένων παρὰ Φιλοστράτῳ (Β. Ἀπόλλ. Τυαν. Δ', 25)· «ἡ χρηστὴ νύμφη μία τῶν Ἐμπουσῶν ἐστίν, ὡς Λαμίας τε καὶ Μορμολυκίας οἱ πολλοὶ ἡγοῦνται· ἐρῶσι δ' αὐταὶ καὶ ἀφροδισίων μὲν, σαρκῶν δὲ μάλιστα ἀνθρωπείων ἐρῶσι, καὶ παλεύουσι τοῖς ἀφροδισίοις, οὓς ἂν ἐθέλωσι δαίσασθαι». Γνωστὸν ἐπίσης, ὅτι ἡ μήτηρ τοῦ Αἰσχίνου σκωπτικῶς ἀπεκαλεῖτο Ἐμπουσα δι' ὁμοίαν αἰτίαν, καθ' ἣν ὁ βιογράφος Αἰσχίνου λέγει περὶ αὐτῆς· «ταύτην δ' ἐκ σκοτεινῶν τόπων τοῖς παισὶ καὶ ταῖς γυναιξὶν ὀρμωμένην Ἐμπουσαν ὀνομασθῆναι, ἐπεὶ νυκτερινὸν φάντασμα ἢ Ἐμπουσα», εἰ καὶ διαφόρως πως ἀποφαίνεται περὶ τῆς αὐτῆς ὁ Δημοσθένης (περὶ Στεφ. 130)· «ἦν Ἐμπουσαν ἅπαντες ἴσασι καλουμένην, ἐκ τοῦ πάντα ποιεῖν καὶ πάσχειν δηλονότι ταύτης τῆς ἐπωνυμίας τυχοῦσαν· πόθεν γὰρ ἄλλοθεν;». Διὰ ταύτην ἴσως τὴν ἀνθρωποβρωσίαν αὐτῶν ἴσως ὠνομάσθησαν καὶ Λάμμαι, ὡς γνωστὸν, ὅτι καὶ πολυβορώτατόν τι γένος ἰχθύων ἐκαλοῦντο Λάμμαι ἀπὸ τοῦ λαιμοῦ καὶ τῆς λαιμαργίας αὐτῶν. Ἄλλως δὲ ὡς ὅμοιον τρομερὸν φάσμα ἀναφέρεται ἐπὶ καὶ ἡ

Γελλώ, περί ἧς λέγεται, ὅτι ἦν παρθένος καὶ ὅτι, ἐπειδὴ ἐτελεύτησε προώρως, ἐμύθευον οἱ Λέσθιοι, ὅτι τὸ φάντασμα αὐτῆς ἐπιφοιτᾷ εἰς τὰ παιδιά καὶ ἀπένεμον αὐτῇ τοὺς ἀώρους θανάτους· διὸ καὶ παροιμία, ἧς μὲνῆται ἡ Σαπφώ, Γέλλως (Γελλοῦς) παιδοξιλωτέρα, λεγομένη ἐπὶ τῶν ἀώρως τελευτησάντων, ἤτοι ἐπὶ τῶν φιλοτέκνων μὲν, τρυφῇ δὲ διαφθειρόντων αὐτὰ γονέων· καὶ ὁ Ἡσύχιος δὲ λέγει, ὅτι ἡ Γελλὼ ἦν εἰδωλον Ἐμπούσης ἢ δαίμων, «ἦν γυναῖκες τὰ νεογνὰ παιδιά φασὶν ἀρπάζειν». Εἰς τὰ τοιαῦτα τεράστια φάσματα ἀνήκουσι καὶ ἡ Ἄκκω καὶ ἡ Ἄλφριτώ, «δι' ὧν αἱ γυναῖκες ἀπείργουσι τὰ παιδάρια ἀπὸ τοῦ κακοσχολεῖν» (Πλουτ. Στωϊκ. 15), εἰ καὶ παρ' ἄλλοις ἡ Ἄκκω ἀναφέρεται παροιμιωδῶς ἐπὶ μωραίνοντων· διότι κατὰ τὴν παράδοσιν αὕτη ἐγένετο Σαμία γυνή, διαβεβοημένη ἐπὶ μωρία, ἰσοπτριζομένη ἐν τῷ κατόπτρῳ καὶ προσλαλοῦσα τῇ εἰκόνι ὡς ἑτέρα γυναικί, ἐξ οὗ θέλουσι παράγειν καὶ τὸ ἀκκίζεσθαι καὶ τοὺς ἀκκισμοὺς (Ζηνόβ. Α', 53 καὶ Σχολ. εἰς Πλάτ. Γοργ. 497a καὶ Leutsch εἰς Παροιμιογρ. Α', σ. 21. Πρὸς ταῦτα παραβλητέον ἐνταῦθα τὰ τῆς παρ' ἡμῖν Λαμίας καὶ τῶν στοιχείων καὶ βρυκολάκων ἢ βρικέλων, ὡς ἤδη ὁ Εὐστάθιος εἰς Ὀδυσσ. Α, 101 ὀνομάζει ἐτι τὰ μορμολύχεια. Ἄλλὰ καὶ τῶν βρυκολάκων ἡ ἑτυμολογία ζητητέα ἐν τῇ λέξει μορμολύχη).

§ 6. Ἐνταῦθα προσθετέον καὶ ἄλλο παιδαγωγικὸν ἔθος, τὴν διήγησιν μύθων, δι' ὧν αἱ τροφοὶ ἐψυχαγώγουν καὶ ἐπαιδαγώγουν τὰ παιδιά καὶ ὧν ἡ πληθὺς καὶ ἡ χρῆσις ἦσαν τόσον μεγάλαι, ὥστε παροιμιώδεις σχεδὸν κατήντησαν αἱ ἐκφράσεις μῦθοι γραῶν καὶ μῦθοι τιθῶν. Τοιοῦτοι μῦθοι πάντως ἐπέδρων τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἠθικὴν διάπλασιν καὶ παιδευσιν, καὶ μάλιστα διότι συνήθως συνείχοντο μετὰ τῆς περὶ θεῶν μυθολογίας, ἡ κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἐμπεριελάμβανεν ἐν ἑαυτῇ πᾶν ὅτι θαυμαστόν· διὸ καὶ ὁ Πλάτων, μεμφόμενος δικαίως τὴν ἐν τῇ πρώτῃ ἀνατροφῇ τῶν παιδίων διάστροφον χρῆσιν καὶ διαφθορὰν τούτων τῶν μύθων, πραγματεύεται διὰ μακρῶν περὶ τῆς ἐπιμελείας καὶ προσεχῆς, μεθ' ἧς ἀνάγκη ἐκλέγειν αὐτούς, διότι καὶ οἱ νέοι, «πειθόμενοι τοῖς μύθοις, οὓς ἐκ νέων παιδῶν ἐτι ἐν γάλαξιν τρεφόμενοι